- Title – कुवलयानन्द (अलंकारचन्द्रिका)
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages – 28/ 56
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari ✓
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning – नां वक्रवलोहिव संबंधे ___
- End – वैशिष्टययोः स्फुर्तावुन्मीलितविशेषको __

- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject - काव्यशास्त्र
- Revisor -
- Author - वैद्यनाथ

1. Remarks- अपूर्ण, विकृत पृष्ठ

Pallavi

ॐ नोवकत्वसौहित्यसंबंधे नैमित्तेन वसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधिसयः कृतनवेद
११ ततादात्म्यसंभावनोत्कर्षविषयस्वरूपोत्प्रेक्षा पूर्वोदाहरणे निमित्तभूतधर्मसंबंधयोगम्य
व इहतूपात इति भेदः कृतः नान्विशब्दस्य सादृश्यप्रतिपादकत्वे प्रसिद्धतरत्वादुपमैवास्तु लिंपती
त्युदाहरणे लेपनकर्तृत्वमानत्वाह स्यक्रियोपसर्जनत्ववदिहनस्वच्छतानामन्यो(
पसर्जनत्वस्योपमाबाधकस्याभावात् उच्यते उपमा यत्र क्वचित्स्थितैरपि नवेद्य पा
तैः सह वकुंद्धजततया वसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधित्वस्य विशेषणस्या
नपेक्षितत्वात् इह तु तदुपादानम् पलाशमुकुलानां नवेंदुततादात्म्यसंभावनायां नि
वर्त्रच्छद्मवस्योपयतीति तथात्व एतद्विशेषणस्यानाकस्यात् अस्तिचसंभवनायामवी
वप्राव्यो दूरेति षन्दे वदतस्तूवभातीति पिनष्टीवत्तरगाम्ये: सम्रु: केन वेदनम् तदादा
यकोरेन्दुर्लिंपतीवदित्रागता: अत्रतांगाम्ये: केन चंदनस्य प्रेरणं पयसा तयोस्त्वे

मतेस्वरूपोत्प्रेक्षायां धर्मोत्प्रेक्षायां चेत्येवं द्वैविध्यं दुष्परम् चरणयोः स्वतःसिद्धरक्तिमवत्त्व
तो विक्षेपणं नहेतुरिति अहेतोर्लत्स्य हेतुत्वेन संभावनाहेतूत्प्रेक्षा विक्षेपणस्य विषयस्य।
सत्वात् सिद्धविषया चंद्रप्रभविरोधेत्वाभाविकेना पिकावदनकांतिप्रसनहेतुरिति तत्र
त्य तद्धेतुसंभावनाहेतूत्प्रेक्षा वस्तुतस्तदिच्छाया अभावादसिद्धविषया मध्यः स्वयमेव कु
द चोधरति नक्वकनकदामवद्वेनाध्यवसिताया वलित्रयस्या लिताया वलादिति मध्यकर्तृ
क कुचधृते सत्फलत्वेनोत्प्रेक्षा सिद्धविषा फलोत्प्रेक्षा जलस्य जले निजावास्थिते हृद ज
वासतपस्त्वेनाध्यवसितायाः कामितीचरणसायुज्यप्राप्तिर्नफलमिति तस्या गगा
न कुसुमायमानायास्तपःफलत्वेनोत्प्रेक्षणमसिद्धविषयाफलोत्प्रेक्षा अतेनैवक्र
मेणे वोदाहरणं तयाणि बालेंदुवक्राण्यविकाशभावाद्भुः पलाशान्यतिलोहितानि।
नि सद्यो वसंतेन समागतानां नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् अत्र पलाशकुसुमानां

दा मी

२ 3

कु॰ लोचनानां नयनमसदेव रक्ताबाध्यं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्षते इति असिद्धविषया हेतूत्प्रेक्षा पूर्णं विधु
१२ र्वर्द्धयितुं पयोधेः शंकेयमेणांकमणिं किमेति प्रयांतिदोषि प्रियविप्रयोगे सशोककोकीनयने
किमेति अत्र चंद्रेण कृतं समुद्रस्य वर्द्धनम् असदेव तदानेन कृतस्य चंद्रकांतद्रावणस्य कोकांगना
बाष्पस्रावणस्य च फलत्वेनोत्प्रेक्षते इति सिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा रथस्थितानां परिवर्तनाय
पुरातनानामिव वाहनानां मुत्पत्तिभूमौ तुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्थे रविरुत्तरस्याम् अत्रो
स्या त्तरायणमेव परिवर्तनम् असदेव फलत्वेनोत्प्रेक्षते इत्यसिद्धविषया फलोत्प्रेक्षा एता एवो
त्प्रेक्षाः मन्ये शंके ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः उत्प्रेक्षाव्यज्यते शब्दैरिवशब्दोपि तादृशः
३६ उत्प्रेक्षाव्यंजकत्वेन परिगणितानां शब्दानामप्रयोगे गम्योत्प्रेक्षा यथा त्वत्कीर्तिर्भ्र
वे मणश्रांता विवेश स्वर्गनिम्नगाम् रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानतः पद्मप
नीलोत्पलद्वन्द्वान्निःसरंति शिताः शराः ३७ विषयस्य स्वशब्देनोल्लेखनं विनापि विष
यिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषयिणा निगरणम् तत्पूर्वकं विषयस्य विषयिरूपतया राम

क १२

दोतइति समुद्राद्यस्थितस्य चंद्रस्य प्रथमसमुद्रपूरे प्रसृतानां करणानां दिक्षु व्यापनं च समु
द्रोपांतफेन चंदनकृततल्लेपनत्वेनोत्प्रेक्षिते उपयत्रकर्मेण समुद्रप्रांतगतफेनचंदन
पुंजीभवनम् दिशां धवलीकरणं च निमित्तमिति केन चंदनप्रेरणं किरणाव्यापनयोर्वि
षययोरुपादानात् अत एव विषमा स्वरूपोत्प्रेक्षा येषां रूपातयोः समुद्रचंद्रयोरेव
तत्कितके पेषणलेपनरूपधर्मोत्प्रेक्षेति मतम् तेषां मते पूर्वोदाहरणे धर्मित्वीधर्म्य
तरतादात्म्योत्प्रेक्षा इह धर्मित्वे धर्मसंसर्गोत्प्रेक्षेति भेदो वगंतव्यः रात्रौ रवेर्दिवा चं
द्रो भावादिवसप्रभुः भ्रमोपरताप्ययशाली सूर्यवान्सततोदिते रात्रौ रवेर्दिवा चंद्रस्या
भावः सत्त्वपि प्रतापयशसोः सर्गनहेतुरिति तस्य तद्धेतुत्वसंभावना सिद्धविषया हेतूत्
प्रेक्षा विवस्वता नायि बतेव विप्राः स्वर्गो सहस्रेण समं जनानां गावोपि नेत्रापर
नामधेयास्तेनेदमौध्यं वनुतां धकारैः अत्र विवस्वता कृतं स्वकिरणैः सहजन

२

कु. विद्रुममंतरामधुरसः पुष्पं परं पूर्वं हिम प्रालेयद्युति मंडले स्वच्छतयोरेकात्मिकोनात्र्येवे तद्योदंचति प्रोक्त
१२ मूर्द्धि नपुनः पूर्वचिलाभ्यंतरे तानीमानि विकल्पयंतितिहमे येषां नसादृकूपछे अन्याधररसएवम
धुरस इत्यतिशयोक्तिः पुष्परसो नमधुरस इत्यपह्नुतिगर्भा अलंकारसर्वस्वकृता स्वरूपो न्ये
ष्टा यां सापह्नवत्वमुक्तं गताश्रुतीरिति मिथ्यात्वेन स्वसंभ्रमयोरविलासिनीषु यत्रोल्लसत्फेन
तति विकल्पेन सकाहहासेव विभातिसिप्रा इति तत्ताख्ययानत्रभेदः यत्रेन गुडा पह्नुतिगर्भत्वमुक्तं
यत्र फेनतति त्वमपह्नुतं तत्रैवाट्टहासोत्प्रेक्षणादिह नु पर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वमिदं मंडलाराव
पह्नुतस्यामृताद्रेः स्तुत्यादिकु निवेशनात् इदं त्वपर्यस्तापह्नुतिगर्भत्वमुत्प्रेक्षा या मतिसंभ
वति तत्रस्वरूपोत्प्रेक्षायां यथा जाने तिरागादिदमेव विंबे विंबस्य चव्याकसितो पतत्वं रूपो त
विशेषाकामासमातोनानिमसाभृदनयोर्जनानाम अत्र प्रसिद्धपरत्वे विंबतामपह्नुत्यातिरो
णनिमित्तेन दत्तसंस्पर्श तद्रूपोत्प्रेक्षापर्यस्तापह्नुतिगर्भा हेतूत्प्रेक्षायां सत्समर्भत्वं प्राकुलि विततेहे
तूत्प्रेक्षा यहलाः एव दृश्यते यथा पकारोप्यापह्नवोऽहेतुत्वमपह्नुत्यान्यत्र तिविशितम फलो

म

6

अवसानमाहात्म्यं निश्चयपत्ताभिन्नसति रूपकातिशयोक्तिः यथा नीलोत्पलशरशब्दाभ्यां लोच
नयोः कटाक्षाणां च ग्रहणं निगरणपूर्वकं तद्रूपताध्यवसानात् यथा वा वापीकापि स्फुरति गगने
तत्परं सूक्ष्मपद्या सोपानालीमेयिवानवती काञ्चनीमैन्द्रनीली अग्रे शैलो सुकृतिसुगमो चंदनाच्छन्न
देशोत्र सत्त्वानां सुलभममृतं सान्निध्यानात्सुधांशोः अत्र वाप्यादिष्विंदोर्नाभिप्रभृतयो निगी
र्णाः अत्रातिशयोक्तौ रूपकं विशेषणं रूपके दार्ढ्यतानंविधानात्तिरोहितं सम्भवोक्ती त्वनिर्दिष्टे
न प्रदर्शनार्थम् तेनाप्यभेदातिशयोक्तिस्ताद्रूप्यातिशयोक्तिरिति द्विविध्यम् तत्राप्याधि
क्यमूलत्वादिविभागश्चेति सर्वमनुसंधेयं यथा वा समावश्यासैरूपवनचकोरैरत्सुल्लः किन्नु
ज्योत्स्नामब्दा नवजलवलिपाकमणि पितीमं उपप्राकाराग्रं प्रहिणु नयने तर्कय मनाग् अनाकाशे
कोयं गलितहरिणः शीतकिरणः अत्र कोयं गलितहरिणः इत्युत्प्रेक्षापि चंद्राद्भेदः तत उत्कर्ष
त्यन्ती ष्वगर्भिताः एवमैप्यूहनीयम् यथापह्नुतिगर्भित्वं सैव सापह्नवा मता त्वत्सूक्तिषु सुधापारजन्म्यो
नाः पद्यंतित्तं दिपो २० अत्र त्वत्सूक्तिमाधुर्यमेवामृतमित्यतिशयोक्तिः अत्र त्वत्सूक्ति
माधुर्यमेवामृतमित्यतिशयोक्तिः चंद्रमंडलस्य ममृतं नभवतीत्यपह्नुतिगर्भा यथा वा न तु ता

ब्रजति च त

कु चमज्जंति मकंपमरिवर्गः हंमीरवीरखड्गे त्यजति त्यजति क्ष्मामाशु अत्र खड्गस्य कोशत्यागात् कौ(तम
१२ ल एव रिपूणां पलायनं हस्त्या मानिव र्णितः चपलातिशयोक्तिस्तु कार्यहेतुप्रसक्ति जे यास्यामीत्यु
दिते तन्व्या वलयो भवदूर्मिका अत्र गमनप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योषितो कार्श्यं कार्यं वलयत्वेनैव ति
प्रदर्शितम् यथा वा आदत्ते सकृदीदिति पिकुसुते हस्ताग्रमालोहितम् लाक्षारंजनवार्तया
पि सहसा रक्तं तलं पादयोः अंगानामनुलेपनस्मरणेनापि स्यात्पंतरवेदावहम् हंतापीरहस्यः किमन्य
दलकामोदो विभाव्यते यथा वा यामिनयामीति पदे वदति प्रिये रत्नात्तुत्त्वनेन तन्वंग्याः गलि
तानि पुरो वलयान्यपराणि तथैव दलितानि अत्यंतातिशयोक्तिस्तु पौर्वापर्यव्यतिक्रमे तु त
अन्ने मानो गतः पश्चादनुनीता प्रियेण सा यथा वा कवींद्राणामासन्नप्रथमतरमेवांगणं भुवः
चलद्भृंगासंगाकुलकरिमदामोदमधुराः अभी पश्चात्ते भ्रूमपि पतिता रुद्ग्नपते करालाः
ली रोदस्सद्रुहुवीचीसहचराः एतान्त्तिस्त्रोतिशयोक्तयः कार्यशैघ्र्यप्रत्यापनार्था जलजा
नामितरेषां वा धर्मस्य तुल्यपेक्षिता संकुचंति सरोजानि स्वैरिणीवदनानि च त्वदंगमार्द तम
वे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता प्रस्तुतानाम

प्रति सेतायां यथा रविततो गजः पद्मान् सकुसान्बाधितुं प्रवृत्तः शशे विद्धातिनत्वातुं गजस्नानं हि निः
फलम् अत्र गजस्य प्राः प्रवेशे फलेस्माने फलत्वमयकृत्यमबाधने तन्निबेधितम् अलमनया
प्रसक्त्यानुप्रसक्त्या प्रकृतमनुसरामः भेदकातिशयोक्तिः स्यात्तस्यैवान्यत्ववर्णनम् अन्यदेवा
स्य गांभीर्यमन्यद्धैर्यं महीपतेः २९ अत्र लोकप्रसिद्धगांभीर्यादिभेदेपि भेदो वर्णितः यथावा
अन्यदेवं रूपसंपत्तिरन्या वैदग्ध्यधोरणी नैषा नलिनपत्राक्षी सृष्टिः साधारणी विधेः संबंधा
तिशयोक्तिः स्यात् [illegible] दयोगे योगकल्पनम् सौधाग्राणि पुरस्यास्य स्पृशंति विधुमंडलम् यथा
वा कतिपयदिवसैः क्षयं प्रयायात् कनकगिरिः कृतवासरावसानः इति मुदमुपयाति चक्र
वाकी वितरणशालिनि वीरहृदेवे अत्र चक्रवाकाः सूर्य्यास्तमयकारकमहामेरुक्षयसंभा
वनाप्रयुक्तसंतोषा [illegible] । संबंधपि तत्संबंधो वर्णितः योगेप्ययोगो संबंधातिशयोक्तिरितीर्यते
त्वयि दातरि राजेंद्र स्वर्द्रुमान्नाद्रियामहे अत्र स्वर्द्रुमेष्वादरसंबंधेपि तदसंबंधो वर्णितः यथावा
अनयोरनवद्यांगि स्तनयोर्जृंभमाणयोः अवकाशो न पर्याप्तस्तव बाहुलतांतरे अक्रमाति
शयोक्तिः स्यात् सहत्वे हेतुकार्ययोः आलिंगति समं देव ज्यां शराश्च परे तत्र पदाम्बोर्भीशरसंधानो एता अ
द्वितो तदानीमेव शात्रवः पतंतीति हेतुकार्य्ययोः सहत्ववर्णनम् यथावा मुंचति मुंचति कोशं भजति

कु॰ सरस्वती कंठगता मरणेऽपि तुल्ययोगिता गुणोत्कृष्टैः समीकृत्य वचोन्या तुल्ययोगिता लोक ९
१५ पालो यमः पाशी श्रीदः शक्रो भवानपि अत्र वर्ण्यमानो राजा शक्रादिभिर्लोकपालत्वेन समी
कृतः यथा वा संगतानि मृगाक्षीणां तडिद्विलसितान्यपि क्षणद्वयं नबंति घनारब्धा
न्यपि स्वयम् पूर्वत्र स्तुतिरिह निंदा इयं कामाद्वैर्दर्शिता इमां तुल्ययोगितां सिद्धिरिति के
म चित् व्याजह्रुः तदाहुर्जयदेवः सिद्धिः ख्यातेषु चेन्नाम कीर्त्यते तुल्यतोक्तये युवामेवेह
विख्यातौ त्वं बले जलधिर्जले इति तिमततांतरे [illegible] वस्य मासां दीपकमेव वदंति वर्ण्याव
र्ण्यानां धर्मैक्यं दीपकं बुधाः मदेन भाति कलभः प्रतापेन महीपतिः प्रस्तुताप्रस्तुताना
मेकधर्मान्वयो दीपकम् यथा कलभनरपालयोः प्रस्तुताप्रस्तुतयोर्भानक्रियायाम
न्वयः यथा वा मणिः शाणोल्लीढः समरविजयी हेतिनिहतो मदक्षीणो नागः शरदि स
रितः श्यानपुलिनाः कलाशेषश्चंद्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिम्ना शोभंते गलितवि
भवाश्चार्थिषु नृपाः अत्र प्रस्तुतानां नृपाणामप्रस्तुतानां मण्यादीनां शोभैकधर्मान्वयः
प्रस्तुतैकनिष्ठः समानोपमः प्रसंगादन्यत्रोपकारीति प्रासादार्थमारोपितो दीपो रथ्या
दी

तानां वा गुण क्रियारूपएकधर्मान्वयः तुल्ययोगिता संकुचंतीति प्रस्तुततुल्ययोगितामुदाहरण
म् तत्र प्रस्तुतत्वं द्रोदयकालीनतयावर्णनीयानां सरोजानां प्रकाशभीरुत्वे रितीवदनानां च संको
चरूपैकक्रियान्वयो दर्शितः उत्तरश्लोके नापि कासौकुमार्य्यवर्णने प्रस्तुतेऽवर्णनीयानां मा
लत्यादीनां कठोरता रूपैकगुणान्वयः यथा वा संजातपत्रप्रकरान्वितानि समुद्वहंति स्फुटपाट
लत्वं विकस्वराण्यर्ककराभिमर्षात् दिनानि पद्मानि च वृद्धिमीयुः नागेंद्रहस्तास्त्वचिकर्क
शत्वादेकांततैत्यात्कदलीविशेषाः लब्ध्वापि लोके परिणाहिरूपं जातास्तदूर्वोरुपमानबालाः
अत्र ग्रीष्मवर्णने तदीयत्वेन प्रस्तुतानां दिनानां पद्मानां चैकक्रियान्वयः ऊरुवर्णने प्रस्तुतानां
करिकराणां कदलीनां चैकगुणान्वयः हिताहितेवृत्ति तौल्यमपरा तुल्ययोगिता यदीयत्तेपय
भूति र्मित्रशात्रवयोस्त्वया अत्रहिताहितयो र्मित्रशात्रवयोस्त्वदृष्टेऽतिदीनस्य पराभव
दानस्य चफलेपैरभदाप्यबस्मा यातवृति तौल्यम् यथा वा यश्च निंबं परशुना यश्चैनं मधुस
र्पिषा यश्चैनं गंधमाल्याद्यैः सर्वस्य कटुरेवसः [illegible] नवप्नवति सिंचति अर्चतीत्यापाहरण
वाक्यानि पूरणीयानि पूर्वोदाहरणं स्तुति पर्य्यवसायि इदं च निंदा पर्य्यवसायीति भेदः इ[illegible]

मा

[illegible]

कु॰
१५

शमयति जलधरधारा चातकयूनां चिरोपतप्तानां संतर्पयति वधूलोचनजलधारा कामिनां प्रवासदुःखम्
वदनेन निर्जितं तव निलीयते चंद्रबिंबमंबुधरे अरविंदमपि च सुंदरि निलीयते पाथसां पूरे एवं चाव
तीनां प्रस्तुताप्रस्तुतोभयविषयत्वाभावेपि दीपकच्छायापत्तिमात्रेण दीपकव्यपदेशः वाक्ययो
रेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमा मता तापेन भ्राजते सूर्यः शूरश्चापेन राजते यत्रोपमानोपमेय
परवाक्ययोरेकः साधारणो धर्मः पृथङ्निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा प्रतिवस्तु वाक्यार्थमुपमानं
समानधर्मोस्यामिति व्युत्पत्तेः यथात्रैव भ्राजते इत्येक एक एव धर्म उपमानोपमेयवाक्ययोः पृ
थङ्मिलपदाभ्यां निर्दिष्टः यथा वा स्थिराशैली गुणवतां खलबुद्ध्या न बाध्यते रत्नदीपस्य
हि शिखा वात्ययापि न नाश्यते यथा वा तवामृतस्यंदिनि पादपंकजे निवेशितात्मा कथमन्य
दिच्छति स्थितेरविंदे मकरंदनिर्भरे मधुव्रतो नेक्षुरकं हि वीक्षते अनयप्युपमेयवाक्ये अ
निंदा उपमानवाक्ये अर्थीहोतिधर्मभेदः प्रतिभाति तथापि वीक्षणमात्रस्य अनवर्जनीयस्य
प्रतिषेधानर्हत्वादिच्छापूर्वकवीक्षणप्रतिषेधो निष्पर्यवसितः एवेति धर्मैक्यमनुसंधेयम्
अर्थवृत्तिः प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वैधर्म्येण न संभवति प्रतिवस्तूपमानु वैधर्म्येणापि दृश्यते य

वापनि व्रत ... म ... ति ... नां मिति विशेषः अयं चापरो

इतिभातिमदेनभातिकलमंरत्यत्र प्रस्तुतस्यैवप्रपमंपमान्वयः २
यामिवेतिदीपसादृश्यात्दीपकम् संज्ञायांचेतिइवार्थेकनप्रत्ययः यथायितुवर्णपुथ्व्यांप
र्वदीचिन्हंतिपुरुषास्रयं पुरुषकृतविघस्त्रयथजानातिसेवितुम इत्यत्र प्रस्तुताप्रस्तुतौगुणा नां २
त्वे दुर्मान्वयः तथापिप्रासंगिकैनहीयतेवस्तुगत्याप्रस्तुतोदृष्टेनप्रवर्तस्यैवोर्ले नस्याप्रस्तुतेप्य व २
न्वयात् नहिदीपस्यरथ्याप्रासादयोर्गुणपदुपकारकत्वेनजामात्रार्थमपितस्यवस्तुतस्याति श्रादि ०
दी तिभ्यः प्रथममपतिवेघणेनचप्रासंगिकत्वंहीयतेतुल्ययोगितायांत्वेकंप्रस्तुतमितिविशे मन्यद
षाग्रहणात्सवोदृष्टेनेवयमीलितीलिविशेषः अयंचानयोरपरोविशेषः उभयोरनयोरुप(प्रस्तुतप
मालंकारस्याप्यत्वाविशेषेप्यत्राप्रस्तुतमुपमानंप्रस्तुतमुपमेयमितिव्यवाख्यितउप
तु मानोपमेयभावः तत्रविशेषाग्रहणोहेत्विकःसइति त्रिविधंदीपकावृत्तौभवेदावृत्तिदीप
विकसंति कं वर्षत्यंबुदमालेयंवर्षत्येषाच्चशर्वरी उन्मीलंतिकदंबानिस्फुटंतिकुटजाद्रुमा मायंतिचा वानि
तकाल्लपाः मायंतिचशिखीवलाः दीपकस्यानेकोपकारार्थतयादीपस्यानीयंशब्द रोम
स्यार्थस्यवाउभयोर्वाभ्यावृत्तौत्रिविधमावृत्तिदीपकम् क्रमेणोदाहरणानि
यथावा उत्कंठयंतिमेघानांमालावर्गकलापिनाम् यूनांचोत्कंठयत्यद्यमानसंमकरध्वजः
विकसंति स

कु॰ हि अविशिष्टयोरेव रवचंद्रादिकयोरेकारोपः अंघ्रिदंडो हरेरूर्द्ध्वमुत्क्षिप्तो बलिनिग्रहे विधिविष्ट 13
१७ रपद्मस्य नालदंडो मुदेऽस्तु वः इति विशिष्टरूपकोदाहरणे चिन बिंबप्रतिबिंबभावापन्नविशिष्टत्ता (
विधानं विष्टरकमलनालविशिष्टत्वरूपसाधारणधर्मवत्तासंपादनार्थमेव तत्र विशेषणोपादानात् प
दानुः सौम्यतेत्यादिनिदर्शनोदाहरणेषु सान्तपूर्णेन्द्वादीनामानंदकत्वादिनैवात्र विशेषयोर्बिंब ग
प्रतिबिंबभावाभावात् यत्र तु विषयविषयिविशेषणानां परस्परसादृश्येन बिंबप्रतिबिंबभा
वोऽस्ति ज्योत्स्नाभस्मच्छुरितधवला बिभ्रती तारकास्थीन्यंतर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालि
दंपती कीयं द्वीपात् द्वीपं भ्रमति दधती चंद्रमुद्राकपाले न्यस्तं सिद्धांजनपरिमलं लांछनस्य च्छलेन इति सावय
तत्रा वरूपकोदाहरणे विषयविषयिणोर्विशेषणानां च प्रत्येकमेवैकारोपः ननु ज्योत्स्नादिविशि
ष्टरात्रिरूपविषयस्य भस्मादिविशिष्टकापालिकीरूपविषयिणश्चैकरूपेणैवारोपोऽस्ति तस्माद्वा विशिष्ट
जसेवामनुष्याणां मितां ... दावपि वाक्यार्थवन्निति दर्शनेनियुक्तं मतांतरे त्विह पदार्थवत्तेवं ग्र
निदर्शनयाभाव्यम् अपरांगे परं प्राहुः क्रियया सदसद्धियोः न स्पृशद्रुज विहेपीति ह्रीणं चं
१७

स्मा

तुल्यम् अयं पदार्थवृत्ति निदर्शना ललितोपमेति जयदेवेन व्याहृता यद्यपि वियोगे गोऽनारीणामिति
श्लोकः प्राचीनैर्वाक्यार्थवृत्ति निदर्शनायामुदाहृतस्तथापि विशिष्टयोर्धर्मिणोरैक्यारोपे वा(
क्यार्थवृत्ति निदर्शना उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मारोपः पदार्थवृत्तिनिदर्शने
ति व्यवस्थामाश्रित्यास्माभिरयमिहोदाहृतः एवं च तत्त्वपि सति शिवदात तस्य समदस्यार्पित्ताना मि
म तरमनुसरंतो दर्शयंतो धिमुद्रां चकैश्चरणपातैर्दुग्धेंदोर्मधुकारमः करभमनुसरामः कामधेनो
स्थितायां दोग्धुमानावधिं तितीर्षतस्तुच्छस्यकर्णार्णवम् इत्यादिषु वाक्यभेदाभावेपि वाक्या
प र्थवृत्तिरेव निदर्शना विशिष्टयोरैक्यारोपस्फुटावाक्यार्थयोः सदृशयोरिति लक्षणवाक्ये वाक्यार्थ
प्रतिबिंब शब्देन बिंबप्रतिबिंबभावापन्नवस्तुविशिष्टरूपयोः प्रस्तुताप्रस्तुतधर्मिणोर्विवक्षितत्वात् एवं च राज(
सेवां मनुष्याणामसिधारावलेहनं पंचाननपरिष्वंगो व्यालीवदनचुंबनम् इत्यत्र प्रस्तुताप्र
स्तुतवृत्तान्तयोरैकैकपदोपात्तत्वेपि वाक्यार्थवृत्तिनिदर्शनैवानवृत्तिः तयोर्बिंबप्रतिबिंब
भावापन्नवस्तुविशिष्टव्यापाररूपत्वात् इति अत एव निदर्शनायां रूपकाद्भेदः रूपके

निबंध

कुः तीयातु संभवद्वस्तुसंबंधनेतिभवद्देति तथाहि आद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थयोरेकस्यासंभवत्तया 15
२८ साम्ये पर्यवस्यति द्वितीयनिदर्शनायामपि अन्यधर्मस्यान्यत्रासंभवन्यायेन साम्ये पर्यवस्यति
तृतीयनिदर्शनायां तु स्वक्रियया परान्प्रति सदसदर्थबोधनं संभवदेव समतागमकमिति बो
न धयन्नहमेयि हृद्यादौ कारिबोध इति स्थापयतीति वत्ससमर्थाचरले तीच्च : प्रयोगः तत्तन्त्र यथा
कारिबोधनिः श्रीतापनपनेन वर्द्धनधृपनसमर्थोऽन्कोऽति एवं वर्त्तमानः पर्वतः स्वयमुपमान
न: न भावेनाहमेयि उक्तबोधनसमर्थोऽन्कर्तुं हमते यथायं पर्वतः समागतादिं द्विरस्ता संभावयतीत्य
वं गृहमेधी समागतं तत्तच्चितपूजया संभावयेदिति अतः संभवति बोधनसंबंधे पदति व्य
तिरेको विशेषजन्मदुपमानोपमेययोः शैलाइवोन्नताः सन्तः किन्तु प्रकृतिकोमलाः अयमुपमेया
धिक्य पर्यवसायी व्यतिरेकः यथावा पल्लवतः कल्पतोरेष विशेषः करस्य ते वीर भूषयतिक
र्णमेकः परस्तु कर्णतिरस्कुरुते तन्न्यूनत्वपर्यवसायी यथा रक्तत्वं नवपल्लवैरहमपि श्लाघ्ये:
म प्रियायाः गुणैस्त्वामायाति शिलीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः संविनोदिकांतापादतलाहतिस्तवमुदे
तद्वन्ममाप्यावयोः सर्वं तुल्यमशोक केवलमहं धात्रा सशोकः कृतः अनुभय पर्यवसायी यथा
दृढतरनिबद्धमुष्टेः कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य कृपणस्य कृपाणस्य च केवलमाकारतो राम

तथा

६ तथा उत्तरश्लोके स विजित्वोदयसमस्समयस्तेव यत्नेभुवन्नमी मादृ तथा

द्रोदयेतमः ५५ उदयन्नेवसवितापद्मेष्वर्पयतिश्रियं विभावयन्समृद्धीनां फलंसुहृदनुग्रहम् कस्य धीनः त
वित्किंचित्क्रियपोल्लेखि यथा यएन्मत्वसतः सतोवा यस्यबोधयत्नेयलिवर्थ्यते तद्यां निदर्शना यायत्नेलि
माहुः अस्तदर्थबोधने उतरार्द्धमुदाहरणं तत्र नयदिति बोधयदिति वाक्यबोधयदित्यस्यगाम्यथा धानन
मानत्वादप्रयोगः ततश्चराज्ञाचेद्गुणसह विरुध्यस्वयंनाशक्रियया विशिष्टं तमः स्वकीयत्ना क्रियया य
शक्रियया दृष्टांतभूतया अन्योऽप्येवं राजविरुद्धश्चेन्नश्येदिति अनिष्टपर्यवसायिनमर्थंबोध तस्मातिस
म परेवनष्टमिति निवेधनाद् असदर्थनिदर्शना यथावा उन्नतंपदमवाप्य योलघुर्हेलयैव सपतेदि
दितिभुवम् शैलशेखरगतः पृषद्गणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः अत्रगिरिशिखरगतोऽबुसुहृद्गण
कल्पे विंदुर्मंदमारुतमात्रेणोपि कंपितः पतल्लघोरुन्नतपदप्राप्तिःपतनहेतुरिति असहृत्वेतिश्र
दर्थबोधयन्ति वदशाम्यसदर्थनिदर्शना चूडामणिपदेधत्ते यो देवं रविमागतम् सतांकार्यातिथेयीमत्कमे
२ येयीति बोधयन्गृहमेधिनः अत्रसमागतं रविं शिरसासंभावयन्नुदयाचलः स्वनिष्ठयारविधारणे
रणक्रियया समागतानांसतांपूर्वंगृहमेधिनिजलिप्यं कार्यमिति तदर्थबोधयन्निवदरति सद् यमानिव
र्थनिदर्शना अत्रकेचित्कार्यादतिपदार्थवृत्तिनिदर्शना रूपं असंभवद्वस्तुनिवेधनमिति तत्त्व वदरतिस

ध संवंध।

प्रस्तुतार्थ स्वा

कु॰ १८

दये वर्ण्यमाने तद्वच्छब्दस्वरूपाभेदेन साधारण्यात् रक्तशब्दो हरणे कामुक साधारण्यानुवर्तीत्य
एव प्रस्तुताये संबंधमात्रपर्यस्ये शङ्का मा भूत् इतर साधारण्यात् चंद्रमःशब्दगतपुल्लिंगेन ऐंद्री
गतस्त्रीलिंगेन तत्प्रतिपाद्येंदुसंबंधित्वेन चोपलक्षितपत्नीत्वनितं मुखपुरुषवृत्तांतः प्रतीय
ते यथा वा व्यावल्गत्कुचभारमाकुलकचं व्यालोलहारावलि प्रेंखत्कुंडलशोभिगंडयुगले
भृंगारहसा ते पूर्ववेदिक्कंकांबुजं शश्वद्वृत्तकरप्रहारमधिकश्वासं रतौ दृष्टया यस्मात्कंदुकसादरं सुभगमार रं
संसेव्यते तत्कृती अत्र कंदुकवृत्तांते वर्ण्यमाने व्यावल्गत्कुचभारमित्यादिश्लिष्टविशेषण ग
कि साम्याद्विपरीतरतासक्तनायिकावृत्तांतः प्रतीयते पूर्वत्र विशेषणानि श्लिष्टानि इह साधा
रणानीति विशेषः सारूप्यादपि समासोक्तिरुपते यथा पुण्यत्र स्रोतः पुलिनमधुना तत्र स
रितां विपर्यासं यातो घनविरलभावः क्षितिरुहां जहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्ये वनमिदं
निवेशः शैलानां तदिदमिति बुद्धिं द्रढयति अत्र वनवर्णने प्रस्तुते तत्सारूप्यात्कुटुंबि
धुपनसंतानादि तन्नष्टसमृद्धि विपर्यासं प्राप्तस्य तत्तस्मात्प्राप्य ग्रामनगरादेर्वृत्तांतः प्र
तीयते अत्र च विशेषणसाम्यात्सारूप्याद्वा यदप्रस्तुतवृत्तांतस्य प्रत्यापनं तत्प्रकृते विशे

भेदः सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरंजनः दिगंतमगमत्तस्य कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह यथा वा छाया
संश्रयते तलं विटपिनां श्रांतेव पांथैः समं मूलं याति सरोजलस्य जडता ग्लानेव मीनैः सह आचामत्य
हिमांशुदीधितिरपि तप्तैव लोकैः समं निद्रा गमे गृहं सह प्रावि[illegible]तिच्छ कांतेव कांताजनैः जनरंजन इत्यु
के: अनेन सार्धं विहराम्बुराशेरित्यादौ न सहोक्तिरलंकारः विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं हीन
मुच्यते विद्याहृद्यापि सावद्या विना विनयसंपदम् यथा वा [illegible] रामं न पश्यति यच्च
रामो न पश्यति निंदितः स भवेल्लोके स्वात्माप्येनं विगर्हते अत्र तत्सदर्शनं विना निंदितत्वं वि
नाशब्द मंतरेणापि प्रदर्शितम् तच्चेत्किंचिच्छोभनं विनोक्तिः सापि कथ्यते विना खलैर्विभाति
जगत्त्व छिन्नभूमिव भूमा मोहेनांतर्वर्तेतेनुरीपं लभ्यते गुणकैरल्या गंगारोपः पतनकलुषाग्रहणी
वपसादैरत्र तमः प्रभृतीनि विना निशादीनां रम्यत्वं विनाशब्द मंतरेण दर्शितम् समासोक्तिः
पति स्फूर्तिः प्रस्तुते प्रस्तुतस्य चेत् अयमैंद्रीमुखं पश्य रक्तश्चुंबति चंद्रमाः अत्र प्रस्तुतेन वर्णनीये
साम्यमाने विशेषणेन बलादप्रस्तुतवृत्तांतस्य परिस्फूर्तिरत्र समासोक्तिरलंकारः समासेन संक्षेपेण
प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तांतयोर्वर्णनात् उदाहरणमयमैंद्रीति अत्र चंद्रस्य प्राचीप्रारंभ संबंध[illegible]

कु
२.

मात्रमिहत्वाकृताहेतुः यद्यपि प्रस्तुताप्रस्तुतवृत्तान्तयोरिह श्लिष्टसाधारणसमर्पितयोर्भिन्नपदोपात्त
विशेषणयोरिव विशेष्ययोरेव साक्षादन्वयादस्ति समप्राधान्यं तथाप्यप्रस्तुतवृत्तान्तान्वयानुरोधान्प्रस्तुते
ऽप्रस्तुतरूपसमारोपो निष्कर्तव्यः तथा हि यथा प्रस्तुतविशेष्येनाप्रस्तुतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता
तथैवाप्रस्तुतेपि राजादौ नास्तिप्रकृतवृत्तान्तस्यान्वययोग्यता एवं च समप्रधानयोः प्रकृताप्रकृतवृ
त्तान्तयोरन्यतरस्या वश्यमारोपेणोपादातव्ये प्रस्तुत एव प्रस्तुते ऽप्रस्तुतस्यारोपश्च कृताहेतुरिति प्रक्रम
गम्य नन्वेवं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्यमानत्वे समासोक्तिः विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवृ वृत्ता
गम्य त्तिनामप्रस्तुतस्यावगमः सा समासोक्तिरित्यत्र ह्यादीनि प्राचीनानां समासोक्तिलक्षणानि नसंग १
च्छेरन् प्रस्तुते श्लिष्टसाधारणादिरूपविशेषणसमर्पितानुगामिपूर्वक [illegible] वदनचुंबनादयप्रस्तुतवृत्तान्त
न समारोपमात्रस्य चारुताहेतुत्वाभ्युपगमेन विशेषणसाम्यकृतकामुकाद्यप्रस्तुतधर्मव्यंजनानपेक्षणा
दितिचेत् उच्यते स्वरूपतोप्रस्तुतवृत्तान्तस्यारोपोन्वयो चारुताहेतुः किन्त्वप्रस्तुतकामुकादिसंबंधित्वेनावगम्य
स्पत मानस्यारोपः तथाभूतस्यैव रसानुगुणत्वात् न च तावदवगमने विशेषणपदानां सामर्थ्यमस्ति तैश्च श्ले
षादिमहिम्ना विशेषणपदैः स्वरूपतः समर्पितेन चुम्बनादिना तत्संबंधिकामुकादेराक्षेपाभिव्यक्तेः पुनस्त ता

अववोधनेनन

च्छेतत्समारोपार्थं सर्वथैवप्रस्तुतान्वयीन: कविसंरंभगोचरत्वायोगात्ततः समासोक्तावप्रस्तुतव्यवहा
रसमारोपश्चारुताहेतुः ननुरूपकइवप्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपोप्यस्ति मुखंचंद्रइत्यत्रमुखेचंद्रत्वारो
पहेतु [illegible] समभिव्याहारः वदुरूपं भवति चंद्रमाइत्यादिसमासोक्तावुदाहरणे चंद्रादौ जारत्वा
पारोपहेतुर्लिंगादिके पदसमभिव्याहारस्यासंभवात् निरीक्ष्य विपुलपत्रे: पयोदमुखं निशामाम
भिसारिकामाः धारानिपातैः सहकिंनुवांतश्चंद्रोपमित्यार्ततरंरराले इत्याद्येकदेशविवर्तिरूप
कोदाहरणेइवप्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपसमारोपात्मकस्याप्यभावात् तत्र हि विपुलपत्रैरित्यत्र नि
दा दाहरणेनत्वाद्युदाहरणेर्ष्याप्रधानेन मुखंचंद्रादिसमासस्यवक्ष्यमाणयुक्त्यापदार्थमनन्वयेनान्वंया
नुरोधात्सपयोदेऽनुक्तमपि दृष्टपुरुषत्वमुपमेयं गम्यमनुपगम्यते न चैतल्लक्षणानिरीक्षणएवतत्त्वप्रा
गतेकिमितिविपतएवप्रसिद्धःत्वंसेतुमंपकुदत्तः किमसौविभतीतिश्लोकेसेतुकृत्त्वादिवक्ष्यो
प्रस्तुतासाधारणवर्तीततुपादानोक्तिनापिश्लिष्टसाधारणोदिविशेषणसमर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुत
वर्तीतयोः प्रस्तुतवर्तीतस्यापिविपुलपत्रत्वसाधारण्यमस्तियेनतदुक्तोपात्वंसेतुवंधकृदित्यत्रे न
व [illegible] तस्मात्क्लिष्टविशेषणसमर्पितप्रस्तुतव्यवहारलक्षणोप
पयोदइत्यत्रेववानुक्तमपिप्रस्तुतेप्रस्तुतरूपसमारोपमभ्युपगाढंतम

तस्य नो

कु॰ २१ चितिधानस्यकृत्तघस्यविनाशिनः शरीरकस्यापिकृतेमूढाः पापानिकुर्वते अन्यशरीरविशेष
णोनिहेयत्वेसंरक्षणीयत्वगर्भोक्ति यथावाबाह्यैनेकतया स्थितंश्रुतिगणंजन्मीनवल्मी
कतोनाभोनाधवमश्रुतस्मृमहन्नोधमनाभाविदम् विनार्थेनवहत्तकथामध्यकथं।
श्रुत्वापिनासंगृह्देवत्वगुणोदत्तनिमहंकर्तुंकथंशक्नुयाम् अत्रश्रुतिगणंलब्ध्वा
थेम इत्यादिनिविशेषणेनिस्वामिन्व्यासाघसाधारणकार्यकारणप्रतिषेधमुखेन।
नाहंव्यास इत्याद्यभिप्रायगर्भोक्ति तत्रायोदाहरणयोरेकैकंविशेषणंसमनंतरोदाहर
मिन्न णयोः प्रत्येकेवहूनिविशेषणानि तत्राविषयमोदाहृतेसर्वोक्तिविशेषणान्यका।
भिप्रायगर्भोक्तिर्द्वितीयोदाहरणेमिल्वाभिप्रायगर्भोक्तिवाक्यार्थरूपाणिचैवंभेदः तेषुवं ति
ग्यार्थसद्भावेपिलक्षणनिरपदेशः हस्वतापहरणे अन्यथास्यकेमत्यन्यापेतसर्वधे
न्विधेर्यभंजकत्वेशरीरसंरक्षणार्थेपापमाचरतोमूढत्वेत्वेवर्णानीयराजगणकथ राम २१

पदार्थरूपाणिचे स्य

दीयत्वात्संधानं तत्र भवति [illegible] स्वरूपतो हृष्टेन रागैर्विदितानां संबंधिनि राज्ञौ स्मारिते पुनरुक्तवादो [illegible]
[illegible] तस्य पत्वात्संधानवदिति विशेषणसाम्येन वाच्यो पकारकस्याप्रस्तुतव्यंजनस्यापि द्योतनमेव
त्वा श्लिष्टविशेषणेनाभिव्यक्तावपि विशेषणेनाभ्यप्रस्तुत व्यक्त्याभिसमारोप इत्येवं प्राचीनानां प्रवादः
कंदुक इति व्यावर्त्तनात् कुचभावादि विशिष्टस्य [illegible] कल्पक संबंधित्वेनैव समारोपणीयत्वात्स्वरूप
तः कंदुके चित्तस्य सत्त्वेनासमारोपणीयत्वात् किंच लाह्वय निर्वचनत्वेनोदाहरणतायां समासोक्तावप्र
स्तुत वृत्तांतस्याप्राकार्यस्याप्रस्तुत वृत्तांत रूपेणैव गम्यमानतेनैव समारोपणीयत्वात् । रूपेण तस्याप्र तत्र
मारोपसिद्धेरव्यवस्थापितत्वेव युक्तमिति युक्तमेव प्राचीनानां लक्षणमिति विभावनीयम् ॥ अलंकारः
परिकरः साभिप्राये विशेषणे सुधांशुकलितोत्तंसस्तापं हरतु वः शिवः ॥ अत्र सुधांशुकलितोत्तंस
इति विशेषणं तापहरणसामर्थ्याभिप्रायगर्भं यथा वा तव प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधु
मेव लब्ध्वा कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये अत्र पिनाकपाणेरिति हर
विशेषणं कुसुमायुधस्य पेलवायुधस्य मम पिनाकपाणेर्विशेषणं [illegible] धन्वाभिप्रायगर्भम् यथा वा सर्वोऽपि चि

कु २२

सहृत्याद्यौ तेषामात्मलाभो न निवार्यते अपि च एकपदार्थहेतुकाव्यलिंगमलंकार इति सर्वसंम
तं तदुदेकस्यापि विशेषणस्य साभिप्रायस्यालंकारत्वं युक्तमेव साभिप्राये विशेष्ये तु भङ्ग्यन्तरेण प
रिकरांकुरः चतुर्णां पुरुषार्थानां दाता देवश्चतुर्भुजः अत्र चतुर्भुज इति विशेष्यं पुरुषार्थच
तुष्टयप्रदानसामर्थ्याभिप्रायगर्भम् यथा वा फणीन्द्रस्ते गुणान्वक्तुं लिखितुं हैहयाधिपः सहस्रबाहुरर्जुनः
द्रष्टुमाखण्डलः शक्तः काहमेष क्व ते गुणाः फणीन्द्रेत्यादिविशेष्यपदानि सहस्रमुखत्वा
भिप्रायगर्भाणि नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः सर्वदो माधवः पायात्स यो
गंगामदीधरत् अब्जेन त्वन्मुखं तुल्यं हरिणाहितशक्तिना उच्चरद्भूरिकीलालः शुशुभे वाहि
नीपतिः अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः स च त्रिविधः प्रकृतानेकविषयः अप्रकृ
तानेकविषयः प्रकृताप्रकृतानेकविषयश्च सर्वदा इत्यादिक्रमेणोदाहरणानि तत्र सर्व
दो माधव इति स्तोतव्यत्वेन प्रकृतयोर्हरिहरयोः कीर्तनं प्रकृतश्लेषः वाहिनीपतिः सेनापतिः
समुद्रश्च अब्जं कमलम् शंखं च तयोरुपमानमात्रत्वेनाप्रकृतयोः कीर्तनमित्यप्र
कृतश्लेषः तत्र समितौ शस्त्रप्रपातोत्पतद्रुधिरस्य सेनापतेरेव वर्णनं प्रकृतमिति प्रकृ

23

रम २२

नाशक्ता त्वेच वाच्य एवोपस्कारकत्वादत एव व्यंग्यार्थस्य वाच्योपस्कारकत्वात्परिकर इति
नामास्यालंकारस्य केचित्तु निःप्रयोजनविशेषणत्वे पादानेऽपुष्टार्थदोषस्य उक्तत्वात्सप्रयो
जनत्वं विशेषणस्य दोषाभावमात्रं न तु कश्चिदलंकारः एकनिष्ठता इत्यनेकविशेषणोपन्या
२ सः परं वैचित्र्यविशेषात्परिकर इत्यलंकारमध्ये परिगणित इत्याहुः वस्तुतस्त्वनेकविशेष
५ णस्योपन्यास एव परिकर इति न नियमः पुष्पेषुममकादिष्व पुष्टार्थत्वदोषाभावेन तत्रैकस्या
पि विशेषणस्य साभिप्रायस्य विन्यासे विच्छित्तिविशेषसद्भावात्परिकरत्वोपपत्तेः यथा अत्रैति तिष्ठ
यजेत निर्जा यदि देवतामुभयतश्च प्रवर्तेत तु पर्वतेभ्य इति तिष्ठतैव सदेवतत्कावयं वनवतानां र्त्वीर
न वतां किमहि हुतां अन्नपुरुहूतदत्तो पुत्रकाननेदावतीन्द्र इति भगवतः कृष्णस्य वाक्ये। गोव
र्द्धनगिरिरेवास्माकं रक्षकत्वेन देवतमिति स एव पूजनीयः नास्तिकः पुरुहूत इत्येवं परं व
नवतामिति गोवर्द्धनगिरेर्विशेषणं काननवत्वान्निर्झरादिमत्वात् पुष्पफलतृणजलादिभिरुपकाराप
कानामस्मद्गवां च गावा ममेव लक्षक इत्यभिप्रायगर्भम् एवमन्यत्रैकस्यापि साभिप्राय
विशेषणस्य विन्यासे विच्छित्तिविशेषवशादलंकारत्वसिद्धावन्यत्राप्येवमूह्यं कलितो न

साकं म

कु॰ लघुविलंबिपयोधरोपहृताः सततमसुमतामगम्यरूपां परिणतदिक्करिकास्तटीर्बिभर्ति मेदमे
२२ ण्नि मधुरमर्थमोपलादर्शितमृगवधूचाभवतम: इत्यपालिमिरजं लिपिविरोदो यमौ यापि यौ इसान्ति
यो अत्रहि समासोक्तुदाहरणयो: प्राकरणिकेर्थे प्रकरणवशात् झटितिबुद्धिस्थे विशेषण
साम्यादप्रकृतोपि वधूवेश्यावृत्तांतादि: प्रतीयते तत्र समासोक्तिरेंगश्लेष इति सर्वेषामभिमत
एव। एवमन्यत्रापि श्लेषे मूढे ध्वनिबुद्धिर्न कार्या। यथा रम्या इति प्राप्तवती पताका: रागं विवि
क्ता इति वर्द्धयंती: सत्यामसेवंत नमद्दलीका: समं वधूभिर्वलभीर्युवान: अत्रहि नीकांतादि
विशेषणसमर्पितार्थं तत्तदोन समं शब्दसामर्थ्येन वधूभिरन्वय: विभक्तिभेदात् नचविभ
क्तिभेदेपि तदन्वयात्तेपकं साधर्म्यमिह नितवद्दमात्ति यत एतास्मिन् लक्षिपद: श्रियं वहंत्य: संक्षोभं के
तं पवनभुवाजवेन नीता वाल्मीकेररहितरामलक्ष्मणाभ्यां सादृश्यं दधति गिरां महासरस्य: इ
त्यत्रेवात्रिश्लेषो भवेत् समभिव्याहृतक्रियाविशेषणस्य सहार्थत्वेनाप्युपपन्नत्वात् वधूपुलि
ङ्गविशेषणताविरोधेन्वयात् प्राकृताप्रतीत साम्यार्थनावलंबते तस्मादर्थसौंदर्यबलादेवत
८ दन्वयानुसंधानमिति मूढश्लेष: तदनन्तरं वादिव समशब्दस्य साधर्म्यार्थकल्पनमिति वाच्ये तत
वोपमालंकारस्येवायमयं श्लेषइति अलमतिप्रपंचेन तात्त्विकं पुनरत्र विश्यामः एवं श्लेष: प्रका २३

 साधर्म्य.

तांप्रकृतश्लेषः यथावा आत्तः काकोदरो येन द्रोग्धापि करुणात्मना। पूतनामारणख्यातः स मेस्तु शर
णं विभुः नीतानामाकुलीभावं लुब्धैर्भूरिशिलीमुखैः सदृशे वनवृद्धानां कमलानां त्वदीक्षणे अस्ता
वुदयमारूढः कांतिमान् रक्तमंडलः राजा हरति लोकस्य हृदयं मृदुभिः करैः अत्राद्येतोत व्यत्वे
न प्रकृतयोः एतन्कृष्णयोः श्लेषः द्वितीये उपमानत्वेन प्रकृतयोः पद्महरिणयोः श्लेषः तृ
तीये राजवर्णनप्रस्तावे प्रकृतस्य प्रत्यग्रोदितचंद्रस्याप्रकृतस्य न बालि विजिकल्पतो ऽयं श्ले
षः यदत्र प्रकृताप्रकृतश्लेषोदाहरणे शब्दशक्तिमूलध्वनिमिदंति प्राञ्चः तत्प्रकृताप्रकृता
स्या अप्रकृतार्थस्यापि शब्दप्रतिपाद्यत्वमिच्छयपत्वावश्यंभावेन व्यंग्यत्वाभिप्रायम्
प्रकरणेन बलात् झटिति बुद्धिस्थे सत्येव पश्चान्नृपतिमाश्रयनारिवाविलंबजकरणेदिपदानामः
वंजना
त्य नोन्यसानि धानवलात्कोंमनोन्मेषपूर्वकं मप्रकृतार्थः स्फुरेत् नैतावता तस्य व्यंग्यत्वं ग्रा
ह्यं प्रतिपाद्यमानेऽसर्वेकोव्यवस्थितनपेदत्वान पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने पश्चात्स्फुरति वे
तकोमंगूढश्लेषोभवतु आप्रतिवान्यमाचिगूढश्लेषः यथा अयमनतिजरठः प्रकाममगुर्वीर
तद्विवयप्रालं २

कु॰ २८

पर्यवस्यति यथा वा आबद्धकृत्रिमसटाजटिलांसभित्तिरारोपितो मृगपतेः पदवीं यदि श्वा । मत्तेभकुंभतटपाटनलंपटस्य नादं करिष्यति कथं हरिणाधिपस्य ॥ अत्र शुनकस्य निंदा निंदनीयत्वेन प्रस्तुते तत्स्वरूपे कृत्रिमवेषधरव्यवहारमात्रेण विद्वन्मानिन पंक्तिवैयर्थ्ये पर्यवस्यति । 27

यथा वा अंतः छिद्राणि भूयांसि कंटका बहवो बहिः । कथं कमलनालस्य मा भूवन् भंगुरा गुणाः ॥

तां अत्र कमलनालवृत्तवर्णनं तत्सरूपे बहिः खले तु जाग्रत्सु आत्मपुत्रादिमिरंतः कलहं कुर्वाणे पुरुषे पर्यवस्यति एवं चलत्स्वपलक्षणोपेः प्रसंगः शब्दः स्तुतिनिंदास्वरूपेणैकत्या नसाधारणकीर्तनमप्रस्तुतोद्भवः सामान्यनिबंधना यथा विधाय वैरं सामर्षे नरोरौ य उदासते । निक्षिप्योदर्चिषं कक्षे शेरते ते ऽभिमारुतम् ॥ अत्र माघे वसामर्षे शिशुपाले हावकिती हरणादिना वैरं दृढीकृतवता कृष्णेन तस्मिन्नुदासितुमयुक्तमिति वक्तव्ये प्रस्तुते तन्त्र

ना यिनोर्थः सामान्यमभिहितम् यथा वा सौहार्दस्वर्णरेखाणामुच्चावचभिदाजुषां पापेस्व मिति कोप्यस्ति परीक्षानिकषोपलः ॥ अत्र यदि त्वं प्रेम्णस्ताखपरीक्षेपि मनोहितमावक्षि विपत्तमसुहृदिति विशेषवक्तव्ये प्रस्तुते सामान्यमभिहितम् विशेषनिबंधना यथा श्रे ता

कापि रोचितमर्थ्यं मा मृगालोचनः केशानि छद्मादपि मृगादृष्ट्वा मृगाधिपः ॥ अत्र कुसुमे ग

न

२८

यंतरेण विधिविपःसंपन्नः उदाहरणं तेषु अत्र कीलालवाहिनी पत्त्वादिषु वेषु परस्परं विलक्षणं
परमेण मनपेक्ष्य नानार्थक्रोडीकरणादभंगश्लेषः सर्वदोमाधवो योगंगां हीतीण हितशक्तिना इत्यादिषु
पँरस्परं विलक्षणं परमेण मपेक्ष्य नानार्थक्रोडीकारात्सभंगश्लेष इति तत्र सभंगश्लेषः शब्दा
लंकारः अभंगश्लेषस्तु अर्थालंकार इति केचित् उभयमपि शब्दालंकार इत्यन्ये उभयमपि
अर्थालंकार इति स्वामिपादाः एतद्धि वेदनं तु चित्रमीमांसायां द्रष्टव्यम् अप्रस्तुतप्रशंसा
स्यात्सा यत्र प्रस्तुताश्रया एकः कृती शकुंतेषु योन्यं शक्रान्न याचते यत्राप्रस्तुतवृत्तांतवर्ण
ने प्रस्तुतावगतिपर्यवसायि तदप्रस्तुतप्रशंसालंकारः अप्रस्तुतवृत्तांतवर्णनेन प्रस्तुतावगति
श्च प्रस्तुताप्रस्तुतसंबंधे सति भवति संबंधश्च सारूप्ये सामान्यविशेषभावः कार्यकारणभा
वो वा संभवति तत्र सामान्यविशेषभावे सामान्याद्विशेषस्य विशेषाद्वा सामान्यं वावगतौ द्वैविध्यम् (स
कार्यकारणभावेपि कार्यात्कारणस्य कारणाद्वा कार्यस्यावगतौ द्वैविध्यम् सारूप्ये त्वेको
भेद इत्येवं पंचप्रकाराः यदाहुः कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति तदन्यस्य वचस्तु(
ल्ये तुल्यस्येति च पंचधेति तत्र सारूप्यनिबंधना अप्रस्तुतप्रशंसोदाहरणम् एकः कृतीति अ
ना प्रस्तुतस्य चातकस्य प्रशंसा प्रशंसनीयत्वेन प्रस्तुते तत्सरूपे तु दु याचना [illegible] मानिनि

कु॰ कीयसुकृतस्तोमनिवेशनं ततः सूर्य्यमंडलमाभिद्येत्येतत्सर्वं श्रुतिसिद्धमिति तदनु तोयः [illegible]
२५ यकालस्य अमावास्यारूपोपास्थितौ सूर्य्यमंडलप्राप्तेः प्राक् प्रत्यहतिथिवं पुरस्पत्वेनाति [illegible]
लावतत्पस्यमहागुणं निमित्तीकृत्य तस्य चंद्रस्य द्रष्टृपस्वरूपौपार्[illegible]विन तत्सौहार्दवत्तिभिः बन्
त धुत्वेत्यसनमुत्पेदितम् यद्यपि सुहृद्बहुत्वे सति तावत्स्वल्पगुणस्य संक्रमणं भवति तथाप्यत्र सुह
दित्येकवचनम् भगवन्मुखमेव चंद्रमसः सुहृद्भूतं नक्षत्राणि चंद्रमा द्रष्टृप गंधस्यापस्य
नीति भगवन्मुखे तत्त्वमुत्पत्तिरेकोपि चित्रंजितः ततश्च तस्मिन्नेव सर्वेषां चंद्रमसां स्व
स्वपावल्लावतप विन्यसनेनामेदतगुणप्राशयमिति प्रस्तुतोर्थः एवमेव प्रतीयते यद्यपि
तौ सूर्य्यमंडलप्राप्यनंतरमाविर्भावो यतिक्रमणानंतरमेव सुहृत्संक्रमणं रूपते तथा रा
पि शारीरकशास्त्रे तस्यापवर्गात्प्रागभावः स्यादितरत्तिदनुसारेण विन्यस्य मिहिरं याती
सुतम कार्य्यनिर्वंधनापथ्या नायत्त्वं द्विनखपावनतो यलग्नात तत्कांतिलेशाकलिताकाज
लाधिपविष्ठाः ता एवतस्य मयनेन घनीभवंत्यो नूनं समुद्रनवनीतपदं प्रपन्नाः अत्र भगव
त्पदांभोजक्षालनतोयरूपायां दिव्यसरिदिन्यसरिति अलतरसादितल्लग्नानां तयासहसमुद्र रा
प्रातिष्ठानां नखकांतिलेशाकणिकानां परिणाम तत्पासे भाव्यमाने नसमुद्रनवनीतपदवा

गमिति: एवं महत्त्वं कथादिषु सामान्यतः किंचिदर्थ प्रत्य
त्वत्सं द्विवरणाच्च मित्र जातं कथा विशेषो २

प्रति वलमदुवाके माईव तू स्वलप परे पूर्वप्रसंगानुसारेण कुररवाख्या निभाम वति नतु मदुरीति
सामान्येन वाक्येतत्संस्थापनार्थं मप्रस्तुतो विशेषो दाहरणैः छिपमेवाप्रस्तुतप्रशंसा इत्यस्या कारण
निबंधनायना हृत्तसार मिबिंदुमंडलं दमयंती वदना पदेष हा कृतम प्यविलंविलो कनेपत
गंभीर खेनी खनी लिम अत्राप्राकरणिके दुमंडलगत नभो भेद्य मातेन दमयंती वदन नि
कारणेन मीणमर्थे सारां ग्राहरणेन तत्कार्यरूपो वर्णनीयतया प्रस्तुतो दमयंती वदनगतो लोकोत
रसौंदर्यविशेषः प्रतीयते यथावा मदीये वाटदाजलवे ज्वाप्ति स्वनूनमम्मत पुतयः बदंते
२ इति येपतनेन दिव्य पदाभिमुखौ लावण्यपुण्यनिचयं सुहृदि त्वदास्ये विन्यस्य यांति मिहिरं
प्रतिमासभिन्ना: अत्राप्राकरणिकचंद्रगतत्तमोत्भेदनमाणे नलावण्य पुण्यनिचय विन्यास
कर्तृक सेन कारणेन तत्कार्यमनंतकोटि चंद्रलावण्य स्थानीलित्वम अनन्य तुल्य सापारणं भगवन्मुखे
वर्णनीयतया प्रस्तुतं प्रतीयते तथाहि चंद्रस्तावन्नं चलितगा इह दृष्टि तयाप्यभिमैंदा प्युव सा [illegible] देपिमेद
प्रतिमासभिन्नत्वेन वर्णितः तेन नीता चंद्रानेतकोटय तिलक्षम कालस्यानादि [illegible]
नैवोचतेया माकाशाद समा अपतत्फले बमहिम्ना भगवच्चरणसमाश्रयणेना प्य [illegible] नासो राम
गवच्चरणप्रपन्नानां च देहस्तमोपास्थितो परमपदमास्या मितुज्यंतरानीमेव स्वयं प्रत्यपि

कु॰ प्राचीनैः कल्पितमस्तु तदतिरेकेपि न दोषः । न स प्रस्तुतप्रशंसा यां प्रस्तुतामस्तुतयोः पंचविधएव[illegible]स 31
२५ नियंतुं शक्यते एवं धांतरेष्वपि दर्शनात् यथा तापत्रयौषधवरस्य तवास्मितस्य निष्ठ्यात[illegible] बन्ध
विजृंभीकृतस्य एते कडंकरचयाद्व विमुक्तीणं जैवा नृकस्य किरणा जगति भ्रमंति अत्र [illegible]लि
ताना चंद्रकिरणानां भगवत्कंदस्मितरूप दिव्यौषधधान्यविशेषकडंकारचयत्वोत्प्रेक्षणेन भ
गवत्कंदास्मितस्य तत्सारतारूपः कोप्युत्कर्षः प्रतीयते न च धान्यकडंकरचयपयोः कार्य्यका
रणभावादिसंबंधोस्ति अतः सहोत्पत्यादिकमपि संबंधांतरमाश्रयणीयम् एवमुपमानो
पमेयभावमाश्रित्य तत्र कविकल्पितकार्य्यकारणभावनिबंधने प्रस्तुतप्रशंसेदाहृति न
त्तोन्यत्रापि दृश्यते यथा कालिंदि ब्रूहि कुंभोद्भव जलधिरहं नाम गृह्णासि कस्मात् शत्रोर्मे
नर्मदाहं त्वमपि वदसि मे नाम कस्मात्सपत्न्याः मालिन्यं तर्हि कस्मादनुभवसि मिलत्कं
भिः ज्जलैर्मालवीनां नेत्रांभोभिः किमासां समजनि कुपितः कुंतलक्षोणिपालः अत्र किमासां राम
समजनीति मालवीनां तत्पातोदनस्य निमित्तेपृष्टे तत्प्रियमरणरूपनिमित्तमनाख्याय कुपि

त्वेन चंद्रेण कार्य्यं एवं तत्र नवत्वं कांत्युत्कर्षः प्रतीयते यथा वा अस्याश्चेदिति सो कुमार्य्यमधुना हंस
स्य गर्वैरलं संता पो यदि सा ध्यतां परम तैर्बालत्वं यमतं वदामि अंगानामकठोरता यदि दृषत्साश्चे ३
वसामालती कांतिश्चेत्कमला किमत्र वहुना कापाय मालं वदामि अत्र तापिकौ दित्वेंपाश्च वर्ण
नीयत्वेन प्रस्तुतेषु हंसादि [illegible] गतिगर्वशांत्यादिरूपात्यो चित्येन संभाव्यमानानि कार्य्याणि
क्रमेणाभिहितानि एतानि च पूर्वोदाहरणद्वय नवस्तु कार्य्याणि किं तत्तल्लिंगेन कार्य्याणि न
ज्जातिरश्चोपदिचेतत्तस्यात् असंश्रायं पर्वततएज पुत्र्याः तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्य्युर्वाल
प्रियत्वं शिथिलं च मर्य्यः इत्याद्युदाहरणांतरे तथैव प्रथम अंगानामकठोरत्वे ति तत्तीयया
देन्तुवर्णनीयां [illegible] गसौकुमार्य्यमिति प्राय तिरीत्तदाकार्य्यत्वमपिनाधी [illegible] मालतीकठोर
त्वे विवक्षितम् प्रतियोगि विशेषादौ ये कठोरत्वस्य तत्तदकार्य्यत्वात् किं तत्तु [illegible]
पित्वदंगमार्दवे इत्येवमित्युदाहरणे तथैव स्पष्टम् अर्थस्य कार्य्यत्वद्वयं वक्तुः कार्ये [illegible] का
र्य्यनिवंधनत्त्वेन दीपते इति ताहृशात्मपि कार्य्यनिवंधनं प्रस्तुत प्रशंसायाम [illegible]
[illegible]

दर्प्पाभिमानशालिन्या: क्रूरजनपरिवर्त्तिदु:प्रापायां पर्व्वनितायां विटसर्व्वस्वापहरणलं [illegible] नजा
दायां वेश्यायां वा कंटकसंकुलकेतकीकेल्यायां प्रेयसमं प्रत्युपालंभो योत्यते यथा वा दे [illegible]
२६ ददाति नलिनीकादंबचंचुदत्तं पत्रे चूतलतानवं किशलयं ॥ यथा वा अन्यासु तावदुप [illegible] ती
भृंगलोलं विनोदय मन: सुमनोलतासु वालामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं
नवमल्लिकाया: अत्राप्युद्यानमध्ये चरंतं भृंगं प्रत्ययमुपालंभ इति वाच्यार्थस्यापि प्रस्तुतत्वेन
इदं च प्रौढांगनासु विद्यमानासु कालिकां तरुणिं प्रेक्षमाणं कामिनिं प्रत्याविति कस्याश्चिद्विदग्धाया
नं वचनमिति तं प्रत्युपालंभो योत्यते ॥ पुंस्कोकिला स्वादितेम इत्यादौ एवमपि य: सर्व्वजनवक्त्र:
साधीर्षिकायास्तटे चैलांतेन निरोद्धं स्तनतटं दियाधरं पाणिना अत्रेयमिति नलिनी व्यक्तिवि
क्षेप तिर्दर्द्धिनदीर्घिकायास्त इति अनेन वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं स्पष्टम् प्रस्तुतां तरद्योतनं च स्वरू
पमेव कविना आविष्कृतमुक्तार्द्धे अत्राद्योदाहरणयोरन्यापदेशध्वनिमाह लोचनकार: अप्र
स्तुतप्रशंसायां वा व्याख्याप्रस्तुतत्वादवर्णनीयहृति. तत्राभिधायामपर्य्यवसितायां मर्म्मस्पर्शो दर्प्प
वलेनाभिमतार्थव्यक्तिध्वनिरेवेति ~~[illegible]~~ निवसतत्ति अलंकारोनतुरिति व्यवस्थापितम्. चि

तः कुंतलेशो क्षितिपाल इति तत्कारणमभिहितमिति कारणनिबंधना। मालवान्प्रति प्रस्थितेन कुंतले
श्वरेण किं ते निर्जिता इति पृष्टे तदुत्थानंतरभाविजलधिनर्मदाप्रश्नोत्तररूपं कार्यमभिहितमिति
अत्रैव कार्यनिबंधनापि पूर्वस्यां प्रश्नः प्रागुक्तः॥ प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतांकुरः किं
भृंग सत्यां मालत्यां केतक्या कंटकेद्धया। यत्र प्रस्तुतेन वर्ण्यमानेनाभिमतमन्यत्प्रस्तुतं द्योत्य
ते तत्र प्रस्तुतांकुरोऽलंकारः उत्तरार्धमुदाहरणम् इह प्रियतमेन साकमुद्याने विहरंती काचि
द्भृंगं प्रत्येवाहेति वाच्यार्थस्य प्रस्तुतत्वं न चानामंत्रणीयामंत्रणेन वाच्यासंभवादप्रस्तुतमे
व वाच्यमिह सल्लपप्रस्तुता वाक्ये निर्दिष्टमिति वाच्यम् मोदनादिना भृंगादावप्यामंत्रणसं
पथा स्यलोके दर्शनात् कस्त्वं भोः कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकम् वैराग्यादिव वक्षि सा द
धु विदितं कस्मादिदं कथ्यते वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते न च्छाया... ते
पकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे इत्यत्र चेतनाचेतनप्रश्नोत्तरवत् तिर्यक्संं... तन
संभाविततत्त्वाभावात् एवं प्रस्तुतेन वाच्येनाभंगोपालंभरूपेण पत्न्याः कुल... वा २७

त

कु॰ स्योपरितनरूपानिष्टावाप्तिरपि प्रशस्ता तथापि भगवत्पदांबुजसंस्पर्शमहिम्ना संजा 35
२१ तेति शैलधारणरूपेष्टानवाप्तिमात्रम् यथा वा लोके कलंकमपहातुमयं मृगांको जातो
मुखं तव पुनस्तिलकच्छलेन तत्रापि कल्पपादितत्वे कलंकरेखानाप्यः समाश्रितजनं
हि कलंकयंति तत्रानर्थ[illegible] परिहाररूपेष्टानवाप्तिः यथा वा शापोप्यदृष्टतनयानन
पद्मशोभे सानुग्रहो भगवतामपि पातितोयं कूष्मांडदहनेऽपि खेलन्नहि तिलिंधते स वीज
प्ररोहजननीं दहनः करोति अत्र पदनिष्ठप्रापणरूपेष्टानवाप्तिः स्वतोऽनिष्टस्यापि
मुनिशापस्य महापुरुषार्थपुत्रलाभाविष्टभावगर्भतया दशरथेनेष्टत्वेन स्वीकृतत्वात् य
त्रकेनचित्स्वेष्टसिद्ध्यर्थं प्रेषितेनान्येन तिरोहितमनयेष्टस्य स्वेष्टमेव साध्यते तत्रावीष्टा
नवाप्तिरूपमेव विषमं यथा तं प्रतिप्रेषिता दूती नास्मिन्नेव बलयं गता सख्यः पश्य तमो
ज्वे मे विपाकं वा विधेरमुम् तास्मिन्नेव लयं गतेति दूत्या नायके स्वाकूतं दर्शितम् यथा वा तम
२१

प

सद्योदहनमत्वभूत्तद्गुरुस्यैवेत्येवकोत्तापराणिष्ठप्रापणेभावोदर्शितः अनिघस्या ३६
प्यवाप्तिश्चेति श्लोके ऽनिघानाप्तिश्चेति प्रत्येकमपि विषमपदेनान्वयः ततश्च केव
लानिघप्रतिलंभः केवलेघानवाप्तिश्चे ॥ अनिघावाप्तिरपि च शब्दसंग्रहे तत्तया र
घानवाप्तिश्चेति प्रत्येकमपि विषमदेनान्वयः ततश्च केवलानिघप्रतिलंभः केव
लेघानवाप्तिश्चेत्यन्यदपि विषमदूपं लाद्दितं भवति तत्र केवलानिघप्रतिलंभोय
था पद्मात्तपत्रात्सिकेसरस्ती रुहस्य किंकंदमर्थोपितु मिदुसितिवापिका पांकालः क
लिर्जगदिदं न कुत्त त्रामत्तास्यैत्वाहरीष्यति तथैवमुत्वेस्यलक्ष्मीम् अत्र पद्मात्तप
त्रालिपक्षया पद्मबीजावापेक्तत्वत्यालक्तलाभोत्स्यैव किंतु मुत्वेशेभाहृत्ताल्लोक
टानिघप्रतिलंभम् केवलेघानवाप्तिर्यथा त्विल्लोसिकेंच्चशेलं विभमोवयामीति
वदत्सु प्रियाप्यपिलभुजः भत्तुनवित्ततवाहुभुगोपेषुसलहीर्जयति अत्र पद्मपिशेल

कु. सुहृत्त्वेन मित्रशब्दश्लेषवशात्तद्रूपपरिकल्पनात्किरणस्य कमलमुकुलविका
३८ शकस्य चंद्रानुप्रवेशं च सुहृत्पाणौ भगवत्कुवलयस्यापि चंद्रनिधानगृहकोशमुद्रामो 37
चनपूर्वकं ततो गृहीतं भगवत्कुवलयद्रूमीकस्य तथा भगवत्कुवलयस्य चंद्रप्रसाद
नार्थं चंद्रस्य रूपं च परिकल्प्यते एतावता प्रियपत्नेन पौरुषमाश्वासितं भगवत्कुवल(
याम्परूपे प्राप्तिर्जायते न सार्वकालिकीति दर्शितम् क्वचिद्विधानवाक्यादपि
तदवाप्तिभ्रमनिबंधनविधिरिति विशेषो यथा बल्लालक्षोणिपाल त्वदहितन
गरे संचरंती किराती कीर्णान्यादाय रत्नान्युरुतरखदिरांगारशंकाकुलांगी क्षि
प्त्वा श्रीखंडखंडं तदुपरि मुकुलीभूतनेत्रा धमंती श्वासामोदप्रसक्तैर्मधुकरपट
लैर्धूमशंकां करोति अत्र प्रभूतानि संपादनोद्योगात्तत्संपादनालाभेपि तल्ला
भभ्रमोपमभ्रमोपन्यासेन निबद्धः समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः स्वा
नुरूपैकतंसमहारेण कुचमंडलम् प्रथमविषमप्रतिद्वंद्वि दं समम् यथावाको राम
३८

नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेषितं मनः । तत्तु तत्रैव रमते हताः पाणिनिना वयम् एता नि
नि सर्वेषां वैयाकरणानां सावद्यदाहरणानि किंचिद्दोषावाप्तिपूर्वकं तदनवाप्तिर्यथा यथाम
दीयेवदे राजहंसवे भानुनिशाकुभवदं प्रिमपूर्वेशोभस्तोभास्वत्ताप्यकिरणोत्कर
माप्रमातम तत्रोद्भूते हुतवहालाणीत्सरणो तापं भजत्यनुदिनं स हिमं दत्ताप: प
ध्या त्वच्छकांतिमपमं तु जकोशमुद्राभंगात्ततस्तु पुनस्त्रिकरोपकृस्या लब्धाप्ति
पर्वणि विधुः क्रमहीयमानः शांसत्यनीलुपचितां श्रियमाश्रुनाशाम् अत्राप्यश्लो
के सूर्य्यकिरणानां रात्रिषाग्नौ प्रवेशनमागमतिद्भ्न सूर्य्यस्य निजकिरणे बुभुभा
वे तस्य रणैः हारिणिमप्रेपस्यात्तकृतं तेषामग्नौ प्रतापनं प्रीकल्प्यते बामुद्दयका
ल इस्यपमहारिणिमानं च तस्तोधत्तनाराचानामिदानि संतापनप्रयुक्ता हारिणिमानुव
तिं पीकल्प्य सूर्य्यस्य महत्तापिपत्तेन तात्कालिकेषावाप्तिरेवजायते न सार्वका
लिके षावाप्तिरिति दर्शितम् द्वितीयश्लोके चंद्रस्य भावन वेलक्ष्मी मीप्समानस्य

38

कु दर्थः कर्तुं यमः प्रत्तो वारणेन लाभोयं स्यान्नतेवारणोर्थिनः इदं सममनिष्टस्यावाप्ति
३९ श्चेत्यप्यर्थसंग्रहात्तस्य त्रिविधस्यापि विषमस्य प्रतिकृतिर्दृष्टावाप्तिः अनिष्टस्याप्रसं 39
गाच्च अत्र गजार्थिनः पार्थिवस्य राजानमनुसरन्तं द्वारि दौवारिकैर्वार्यमाणं प्रति नर्मवचन
मुदाहरणम् न चात्र निवारणमनिष्टमापादितमित्युदाहरणत्वमाशंकनीयम्
राजद्वारि तत्र निवारणसंभावितमिति तदंगीकृत्य प्रवृत्तस्य विषमालंकारोदाह
रणत्वात् किंतु तत्कदाचिदनिष्टापत्त्यभावात् किंच मन्त्रोत्कटानिष्टसत्त्वेपि श्लेष
महिम्नाऽभ्यार्थप्राप्तिलक्षणोपि समालंकारो प्रतिहतएव "उच्चैर्गजैरटनमर्थयमा पण्
नएव त्वामाश्रयन्निह चिराद्रुषितोस्मि राजन् उच्चाटनं त्वमपि लंभयसे तमेव मा
मद्यनैव विफला महतां हि सेवा" अत्र व्याजस्तुतौ यद्यपि स्तुत्या निंदाभिव्यक्तौ कल्प्या
यां विषमालंकारस्तथापि प्राथमिकस्तुतिरूपकैर्वाच्य कल्प्यायां समालंकारेण नि
वार्यते एवमिष्टाप्त्यावाप्तिसत्त्वेपि यत्र श्लेषवशादसत्तो निष्टार्थस्य प्रतीतिस्तत्रापि राम
३८

मुदीवत्तहितांशुमंडलं जान्हवीव शशिबिंबमंडनं पश्यपश्य कीर्तिरूपमाश्रिता त्वां ४०
विभाति नरसिंहभूपते यथा वा चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद्धि चित्रम् जातो
दैवादुच्चितघटनासंविधाता विधाता यन्निंबानां परिणतफलस्फीतिरास्वा
दनीया यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः पूर्वं स्तुतिपर्य्यवसायि सा
इदं निंदापर्य्यवसायीति भेदः सारूप्यमपि कार्य्यस्य कारणेन समं विदुः नी
चप्रवणता लक्ष्मि जलजायास्तवोचिता इदं द्वितीयविषमप्रतिद्वंद्वि समम्
व. यथा दवदहनादुत्पन्नो धूमो घनतामुपेत्य वर्षैस्तम् यच्छमयति तद्युक्तं सो
ब पिदवमेव निहंति यथा वा आलोहालाहलकृतभुजा दत्तहस्तावलंबो वास्येषां
भोनिःकिलमहसा वह्निमैत्रीनिरूढः प्रोढाग्रहोऽपि मुखविविप्रेरितं तरंगीकृतोयः
सोयं चंद्रपतति किरणैर्मामितिप्रासमेतत पूर्वत्र कारणस्वभावानुरूप्यम्
अत्र त्वागंतुकतद्दीपदोषसंसर्गानुरूप्यमिति भेदः विनानिष्टं च तत्सिद्धिर्य

कु: तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगंति यस्यां सविकाशमासत तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपो (41
८० धनाभ्यागमसंभवा मुदः । पृच्छा । येषां पदार्थानां विषये तदर्पितमानसम् किंयद्वाग्ब्रह्मलपत्रैते
विश्वातिथ्यं तिजगुणोल्लव अत्र एतत् इति प्रत्यक्षदृष्टमहावैभवत्वेनोक्तानां गुणानां विश्वा
म्यंतीत्यसं । बाधावस्थानोक्ता आधारस्य वाग्व्रजलता आधिक्यं वर्णितम् यथा
वा अहो विशालं भूपाल भुवनत्रितयोदरम् । माति मातुं न शक्तोपि यशोराशिर्यदत्र ते अ
त्र यथा यशःपदार्थाधारण्ट्ये पि किंपदस्य ब्रह्म अहो विशालमिति चाधारस्य : प्रशंसा क्रियते तथा
पि तन्तु त्वेन सिद्धवत्त्वकृत यो ब्दब्रह्मभुवनोदरयोर्गुणे यशोराश्यपेक्षया धिकरणत्वेनाधिक्यं
कल्पयित्वैव प्रशंसा क्रियते इति तत्प्रशंसापरत्वे तद्गुणयशोराशिप्रशंसायामेव पर्यव
स्यति अत्यंतु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मतामात्रिमालोर्मिकात्ते यकरे जपवटा
यते अत्र मणिमालोर्मिकात्तावदंगुलिपरिमितत्वात् सूक्ष्मा सापि विरहिण्याः करे कंक
णवत्प्रवेशिता तासिंजुपमालावल्लंबत इत्युक्त्या ततोपि करस्य विरहकार्श्यादति तन
८०

समालंकारस्यनद्दतिः यथाशस्त्रंनखलुकर्त्तव्यमितिपित्रासमीरितः तथैवशस्त्रंकृ
तवान्पितृराज्ञायानलंपिता अत्रपितृराज्ञानलंपितेत्यत्रत्तेनविरोधालंकारभिव्यः
त्प्यर्थनखल्वित्यत्रपदद्वयविभागात्मकरूपांतरस्यापिविवक्षायाः सत्वेपिनखलुना
तीतिनखल्वित्येकपदत्वेनवस्तुसदर्थांतरमादायसमालंकारोप्यस्त्येवश्लेषवल्लब्धा
गत सदिष्यावाप्तिप्रतीतिमात्रेणापिरंहितमुदाहरणम् सत्यंतपःसुगात्येयत्तमांतुपुरविप्र
तीद्धंस [illegible] त अनुभवतिदुर्गातिमत्रेत्वत्पदजन्मनिसममलकमनीयम् विचित्रंत
त्प्रयत्नश्चेत् विपरीतफलेच्छया नमंतिसंतस्त्रैलोक्यादपिलब्धुंसमुन्नतिम् यथावा
मलिनयितुंखलवदनंविमलयतिजगंतिदेवकीर्तिस्ते मित्राल्हादंकर्तुं मित्रापदुःखयति
प्रतापोपिः अधिकंपृथुलाधाराद्राधेयाधिक्यवर्णनम् ब्रह्मांडानिजलेयत्रतत्रमां
तिनतेगुणाः अत्रयत्रमहात्तलौधेऽनंतानिब्रह्मांडानिवुद्वुदायमानानि इत्याधारस्या
तिविशालत्वंप्रदर्श्यतत्रनमांतीत्याधेयानांगुणानामाधिक्यंवर्णितम् यथावापुगां

कु० ता यथा वा दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषां रमयंति जगंति गिरः क 43
५१ वयमिव कवयो न ते वेधाः अत्र कवीनामभावे पितामहस्याधारनिर्देशं विनेवाव
स्थितिरुक्ता विशेषः सोपि यथैकं वस्त्वनेकत्र वर्ण्यते अंतर्बहिः पुरः पश्चात्स
पि र्वदिक्ष्वपि सैव मे यथा वा हृदयान्नापयातोसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे वत्स राम गतोसि
सीति संतापेनानुमीयसे किंचिदारंभतोशक्यवस्त्वंतराकृतिश्च सः त्वां पश्यताम
यालभ्यं कल्पवल्लिनिरीक्षणम् यथा वा स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां
सृजतानवद्यविद्यम विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च
अत्राद्ये राजदर्शनारंभेण कल्पवल्लिदर्शनरूपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः द्वितीये राज
सृष्ट्यारंभेण मनोभवादिसृष्टिरूपाशक्यवस्त्वंतरकृतिः स्याद्याघातोन्यथाका
रि तथाकारि क्रियेत चेत् यैर्जगत्प्रीयते हंति तैरेव कुसुमायुधः यथा साधनत्वेन लो राम
कतोऽवगतमतत्केन चिद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत् सव्याघातः यथा साधनतया ५१

दूं

सूक्ष्मतादर्शिता यथा वा यत्रस्थोदेशादपि ते सूक्ष्मं लोकनातिदृश्यते मृणालसूत्रमपि 44
ते तेवमातिक्षिनांते अन्योन्यं नाम यत्र परस्परमुपकारः परस्परं त्रियामा शशिना भाति
शशी भाति त्रियामया यथा वा यथोर्ध्वाक्षः पिबत्यंबु पथिको विरलांजलिः तथा प्रपा
पालिकापि धारां वितनुते तनुम् अत्र प्रपापालिकायाः पथिकेन स्वाभिप्रायतया पानी
यदानव्याजेन बहुकालं स्वमुखावलोकनमभिलषंत्या विरलांगुलिकांजलिकरणेन स्थि
रपानीयपानानुवृत्ति संपादनेनोपकारः कृतः तथा प्रपापालिकया स्वमुखावलोकन
मभिलषतः पथिकस्य धारातनूकरणेन स्थिरं पानीयदानानुवृत्तिसंपादनेनोपकारः कृ
तः अत्रोभयोर्व्यापारान्स्वस्वोपकारेच्छायेपि परस्परोपकारित्वं न निवर्तते विशेषः
ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम् गतेपि सूर्ये दीपस्थास्तमः छिंदंति तत्कराः यथा
वा कमलमनंभसि कमले च कुवलये तानि च कनकलतिकायां सापि च सुकुमार सु
भगे त्युत्पातपरंपरेयम् अत्राद्ये सूर्यस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेपि तत्कराणामन्यत्र
स्थितिरुक्ता द्वितीये सलिलस्य प्रसिद्धाधारस्याभावेपि कमलकुवलयोरन्यत्रावस्थिति
रुक्ता क्वचित्प्रसिद्धाधाररहितानामाधारांतरनिर्देशं विनैवाप्रलयमवस्थितिर्वर्णि

कुं. गुंफः कारणमालास्यात् यथाप्राक्प्रांतकारणैः नयेनश्रीः श्रियात्यागस्त्यागेन 45
८२ विपुलंयशः उत्तरोत्तरकारणभूतपूर्वपूर्वैः पूर्वपूर्वकारणभूतोत्तरोत्तरैर्वावस्तुभिः
कृतोगुंफः कारणमाला अत्राद्योदाहृता द्वितीयोयथा भवंतिनरकाः पापात्पा
पंदारिद्रसंभवम् दारिद्र्यमप्रदानेनतस्माद्दानपरोभवेत् गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रे
णिरेकावलीमता नेत्रकर्णांतविश्रांतिकर्णोदोलंबदोलितो दोलंबोजानु
पर्यंतप्रलंबनमनोहरो जानुनीरत्नमुकुराकारे तस्यहिभुजः उत्तरोत्तर
स्यपूर्वपूर्वविशेषणभावः पूर्वपूर्वस्योत्तरोत्तरविशेषणभावोवागृहीतमु
क्तरीतिः तत्राद्यप्रकारउदाहृतः द्वितीयोयथा दिक्कालात्मसमैवयस्यवि
भुतायस्तत्रविद्योतते यत्रामुष्यसुधीभवेति किरणाएषोः सपासामभूतयत्त राम
त्वित्तमपः सुयोस्यहविवेयत्तस्यजीवातवेबोधायस्कृणमेवमनसघरियोषांः
८२

केनचिद्यथा कृतं तत्तदन्येन तत्प्रतिद्वंद्विना तद्विरुद्धसाधनं क्रियेत चेत्सोपि व्याघातः त
त्राद्य उदाहृतः द्वितीयो यथा दृशा दग्धं मनसिजं जीवयंति दृशैव याः विरूपाक्षस्य
जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः सौकर्येण निबद्धापि क्रिया कार्यविरोधिनी यदा
चेद्बाल इति मय्यपरित्याज्य एव ते कार्यविशेषनिष्पादकतया केनचित्संभा
व्यमानार्था दन्येन कार्यविरोधिनी क्रिया सौकर्येण समर्थ्यते चेत्सोपि व्याघा
तः कार्यविरुद्धक्रियायां सौकर्यकारणस्य सुतरां तदानुगुण्ये यथा जेत्र
यात्रोन्मुखेन राज्ञा युवराजस्य राज्य एव स्थापने यत्कारणत्वेन संभावित
बालत्वं प्रस्तुतं तद्विरुद्धस्य सहनयनस्यैव कारणतया युवराजेन परित्यागस्यायु
क्तत्वम् दर्शयता समर्थ्यते यथा वा लुब्धो न विसृजत्यर्थं नरो दारिद्र्यशंकया दा
तापि विसृजत्यर्थं तयैव ननु शंकया अत्र पूर्वार्द्धपद्यप्रतिपद्यरूपयोर्व्व

प्रार्थयेदिति

कु॰ यते मधुरं मधु तस्मादप्यधुपानस्यांकवेर्वचः यथा वा अंतर्विष्णोस्त्रिलोकी निवसति ५७
६३ फणिनामीश्वरे सोपि शेते सिंधोः सोप्येकदेशे तमपि चुलुकयां कुंभयोनिश्चकारय
तेखद्योतलीलामयमपि नभसि श्रीनृसिंह द्वितीदृत्वत्कीर्तेः कर्णनीलोत्पलमिदम
पिचभेदयणीयं विभाति अपंश्लाघ्यगुणोत्कर्षः अश्लाघ्यगुणोत्कर्षो यथा तृण
त्लपुत्तरं तूलं तूलादपि च याचकः वायुना किं न नीतोसौ मामयं याचिष्यते इति
उभयरूपो यथा गिरिर्महान गिरेरब्धिर्महान अब्धेर्नभो महत्त नमसोपि महद्ब्रह्म ततोप्या
सा गरीयसी अत्र ब्रह्मपर्य्यंत महत्वे श्लाघ्यगुणः प्रकृताया आशाया मश्लाघ्यगुणः
यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः शत्रुं मित्रं विपत्तिं च जय रंजय भंजय यथा
वा शरणं किं प्रपन्नानि विषवन्मारयंति किम नत्यज्यंते न भुज्यंते कृपणेन धनानि य राम
त अमुं क्रमिकालंकारं केचिद्ववजगुः पर्य्यायो यदि पर्य्यायेतो कस्यानेकसंश्रयः ६३

कु
७५

पांतु वो मूर्तय: दीपकैकावलीयोगात्त मालादीपकमित्यपि स्मरेणाहृदपे तस्या ४८
स्तेनत्वयि पिकत्तास्थितिः अत्रास्थितिरिति पद्मेकं स्मरेणतस्याहृदये स्थि
तिः कृता तेनतस्याहृदयेन त्वयि स्थितिः कृतेत्येवं वाक्यद्वयान्वयः अतो
दीपकं गृहीतत्वगुणाति सद्भावादेकावलीति दीपकैकावलीयोगः यथावा
संग्रामांगणमागतेन भवता चापे समारोपिते देवाकर्णय येन येन सहसा य
द्यत्समासादितम कोदंडेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमंडलं तेन त्वं भवता
च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम अत्र येन येन सहसा यद्यत्समासादित
मिति संक्षेपवाक्यस्थितमेकं समासादितपदं कोदंडेन कोदंडेन प्राप्ताहृत्यादिषु
उक्तेषु विवरणवाक्येषु तत्तदुचितलिंगवचनपरिणामेनान्वेतीति दीपकम प्रागादी
नामुत्तरोत्तरविशेषणाभावादेकावलीयोगः उत्तरोत्तरोत्कर्षसारस्यमिधी

कु० विकाशपर्यायो यथा विवोढ एव रागहेतुत्वात्पूर्वमदृष्यत अधुनामरणसाक्षित्वात् हृदये

७८ प्येषदृष्यते अत्ररागस्यपूर्वापरापरीत्यायोगेनाधारान्तरसंक्रमणमितिविकाशपर्यायः

एकस्मिन्नप्यनेकं वा पर्यायः सोपिसंमतः अधुनापुलिनं तत्र यत्र स्रोतः पुराजनि (

यथा वा तथाभूदस्माकं प्रथममविभिन्नता तनुरीयम ततो नत्वं प्रेयानवयमपि हता

शाः प्रियतमाः इदानीं नाथस्त्वं वयमपि कलत्रं किमस्मेन् हतानां प्राणानां कुलिशक

ठिनानां फलमिदम् अत्रदंपत्योः प्रथममभेदस्ततः प्रेयसीप्रियतमभावः ततो भार्या

पतिभाव इत्याद्येयपर्यायः परिवृत्तिर्विनिमयोन्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः जगाहे कंधरां

मुक्ताकरान्नात्सीरपुष्प्रियम् यथा वा तस्य च प्रवयसो जरठसुषः त्वगिणः किमव

श्रोत्यतेऽधुना येन जर्जरकलेवरव्ययात् क्रीतमिंदुकिरणोज्ज्वलं यशः परिसंख्यानिषे राम

ध्यैकमेकस्मिन्वस्तु यन्त्रणम् स्नेहरूपः प्रदीपे एवं तेषु तन्मुवाम यथा वा विलेप ७८

यथा मुक्ता गता चंद्रं कामिनीवदनप्रभा अत्रैकस्याः कामिनीवदनप्रभायाः क्रमेणोपम
चंद्ररूपानेकाधारसंश्रयणं पर्य्यायः यथा विषस्य संश्रयणं कंठतो नीलकंठस्य विमुक्ते
ति यदीत्यादिगीत्या प्राक्संश्रयणोद्देशेन पर्य्यायनिर्वाहः अत एव श्रोणीबंधस्त्यजति
तनुतां सेवते मध्यभागः पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रितालोचनाभ्यां धत्ते वक्षः कुच
सचिवतामद्वितीयं च वक्त्रं तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेनेत्यत्र पर्य्या
यं काव्यप्रकाशकार उदाजहार सर्वत्रशाब्दपर्य्यायो यथा नन्वाश्रयस्थितिरियं त
व कालकूट केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोथ कंठे
धुनावससि वाचि पुनः खलानां सर्वोप्ययं प्रसृतरूपपर्य्यायः संकोचपर्य्यायो यथा प्रा
यश्चीत्यावसुधामशेषां बालपादविश्राम्यततस्तरूणां प्रौढिंगते संप्रति तिग्मभा
नौ प्रौढत्वं शनैरंतमपासीत् अत्र प्रौढत्वस्यानेकमाधारसंकोचात्संकोचपर्य्यायः ।

१ रोत

कु॰ म्लायति म्रेत्रवति म्राम्यत्युल्लुठति मणिरूपति गलत्युन्मूर्छति द्रुह्यति अत्र कासां
४५ चित्क्रियाणां किंचित्कालसंभवेपि शान्तपत्रपत्रशान्तभेदन्यायेन योगपद्यं।
विरहातिशयद्योतनाय विवक्षितमिति लक्षणान्तु गतिः अहं प्रथमिका भा 51
जामेककार्यान्वयेपि सः कुलं रूपं वयो विद्याधनं च मदपंचकम् अत्रैकः
कार्यसिद्धिहेतुत्वेन प्रक्रान्तस्तत्रान्योपि यद्यहमहमिकया खलेकपोतन्याये
न तत्सिद्धिं कुर्वंति सोपि समुच्चयः यथा मदेऽन्यान्मि अन्यमेकं समग्रं कारणं
तद्वदेव रूपादिकमपि तत्साधनत्वेनावगतमिति यथा वा प्रदाने प्रवृत्तं ग
हमुपगते संभ्रमविधिनिरुत्सेकोलक्ष्म्यामनभिभवाः परकथाः प्रियं
कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः श्रुतेत्यंताशक्तिः पुरुषमभिजातं।
प्रथयति क्रमिकैकगतानां तु गुंफः कारकदीपकम् गच्छत्यागच्छति पुनः राम ४५

यंतिश्रुतिवर्त्मपश्यं लीलावतीनां नयनोत्पलानि विभर्त्तियस्यामपिवाक्रिमाण
मेकोमहाकालजटार्द्धचंद्रः अत्रायोदाहरणेनिषेधः प्रागुक्तः द्वितीयेत्वार्थः वि(
रोधेतुल्यबलयोर्विकल्पालंकृतिर्मता सद्यः शिरांसिचापान्वानमयंतुमहीभुजः
अत्रसंधिविग्रह प्रमाणप्राप्तयोः शिरश्चापनमनयोर्युगपदुपस्थितयोर्युगपत्क
र्त्तुमशक्ययोर्विकल्पः यथावा पतत्यविरतंवारिनृत्यंतिचकलापिनः अद्यकां
तः कृतांतोवाद्वःखस्यांतं करीष्यति प्रियसमागमश्चेन्मरणमाशंसनीयम
मरणेतुनप्रियसमागमसंभवइति तयोराशंसायांविकल्पः बहूनांयुगपद्भाव
भाजांगुंफः समुच्चयः नश्यंतिपश्चान्नश्यंतिभ्रश्यंतिचभवद्विषः अविरोधेनसंभावि
तयौगपद्यानांसमुच्चयः यथावा विभ्राणाहृदयेत्वयाविनिहितंप्रेमाभिधानंनवं(
शल्यंयद्विदधातिसाविधुरिताः साधोतदाकर्ण्यतांशेतेशुष्यतिताम्यतिप्रलपतिप्र
रहिता ति

कु. ५६

यप्रतिद्वंद्वी अयं समाधिः तत्र बहूनां प्रत्येकं समर्थानां खलेकपोतन्यायेन (
युगपत्कार्य्यसाधनार्थमवतारः अत्र त्वेकेन कार्य्ये समारब्धे ऽन्यस्य
काकतालीयन्यायेन पतितस्य तत्सौकर्य्याधायकत्वमात्रम् आद्योदाहर
णे उत्कंठितेत्युत्कंठैव प्रियाभिसरणे पुष्कलकारणं न त्वंधकारागमसमये
दते अत्याकूतो हि नारीणां मकालज्ञो मनोभव रतिन्याय्यात देवादापतता
क त्वंधकारेण तत्सौकर्य्यमात्रमिति एवं द्वितीयोदाहरणेऽपि योज्यम् प्रत्यनी
कं बलवतः शत्रोः पक्षे यत्राक्रमः जैत्रनेत्रानुगौ कर्णौ वुत्पलाभ्यामधः
कृतौ यया मम कीर्तिरूपसहर कुविपलदत्र भवि च हृदये यमितितत्त्वपिमत्त
रादिव निर्दयः मृत्तरां द्विणोति वेलुतां मदनः एवं बलवति प्रतिपक्षे प्रतिकर्त्तुम ताम
शक्तस्य तदीयबाधनं प्रत्यनीकमिति स्थिते साक्षात्प्रतिपक्षेऽपराक्रमः प्रत्यनीक ५६

53

पर्यायः पश्यति प्रकृति निद्राति हन्ति भुंक्ते चलति कश्चभगवान् ग्रो जयत्यंता।
त्ते दीव्यत्यद्देर्नर्त्तायंगादित्त्मवसति भूपन्नाया हि या हि हृत्सु दंडैः प्रभुणा म
सकृदपि कृते। वीति तान्द्वा दीनान पश्यामान व्यक्तिकन्ये सत्त्विहहरुचा।
मंतरं गैरपांगैः आयोदाहरणे श्रुतस्य कर्तृकारकस्य गमनोपन्वयः द्विती दि
पे त्वाध्याहृतस्य प्रभोः कर्तृकारकस्यैकस्य निद्रादिष्वन्वयः त्स्यैकस्या
नेकवाक्यान्वये नदीपकव्याप्यापत्त्याकारकदीपकम् प्रथमसमवयपति
द्वितीयदम् समाधिः कार्य्यसौकर्य्यं कारणांतरसंनिधेः उत्कंठिताच तरुणी।
जगाम मांतं च भानुमान् यष्यावा मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतं तु
पकारायपदिष्टेत्तदुदीर्णधनगर्जितम् केनचित्साहाय्यं सितस्य कार्य्यस्य कार
णांतरसंनिधानात्तु यत्सौकर्यं तत्समाधिः द्वितीयसमवृ

सामान्यं परीक्षारूपत्वाद्विशेषो नोपलक्ष्यते पद्माकरप्रविष्टानां मुखं नालक्षि सुभ्रुवाम्
पद्माकरस्तनेषु संक्रान्तप्रतिबिंबशालैर्वृतः लोके रवाः सभामध्येनत्तानो वालिसेना
मीलितालंकारे एकेनापरस्य निजस्वरूपानवभासरूपं मीलनं क्रियते सामा
न्यालंकारे तु मिलस्वरूपावभासेपि व्यावर्तकविशेषो नोपलक्ष्यत इति भेदः मीलितो
दाहरणे रिक्तिचारणादेर्वस्वनतस्वेनागंतु ... कंपावकादिनभासते सामान्योदाह
रणेषु दानां मुखानां व्यक्तं तथाभानमस्त्येव तथापरावणास्यन्तत्वप्रतिबिंबानां च किं
स्विदं पद्मं मुखं विवोयं प्रतिबिंब इति विशेषः परं नोपलक्ष्यते अत एव मीलिते तिरोधानं मी
लितमनन्तरत्तिरोधानेपि साम्येन व्यावर्तकानवभासे सामान्यमिति तु भयोरप्यन्यच्चेता
केचिदन्यस्य दस्यलक्षणसामान्यातयोः केनचिद्गुणीयसानरन्यस्य स्वरूपतिरोधा
नेमीलितमस्यस्वरूपप्रतीतावपि गुणसाम्याद्भेदतिरोधाने सामान्यमेवं च

कु.

९२

अपांगतरले दृशौ तरलवक्रवर्णा गिरो विलासभरमंथरा गतिरतीव कांतं मुखं इति
स्फुरितमंगके मृगदृशां स्वतो लीलया तदत्र न मदोदयः कृतपदोपि संलक्ष्यते इत्य
त्रमीलितालंकारः अत्र हि दृक्तारल्यादीनां नारीवपुषः सहजधर्मत्वान्मदोद
यकार्यत्वाच्च तद्वयसाधारण्यात् उन्मेषनादृन्मादियोगिना वपुषा मदोदय
स्य स्वरूपमेवतिरोधीयते लिंगसाधारण्येन तद्ज्ञानोपायाभावान्मल्लिकामा
ल्यभारिण्य इत्यादिषु तु सामान्यालंकार इत्याहुः तन्मतेप्याकारप्रविशेषाना
मित्यादौ भेदाध्यवसायेपि व्यावर्त्तकास्फुरणे नालंकारांतरेणाभाव्यम् सामा
न्यालंकारावांतरभेदेनवा पूर्वोक्तमिन्नतत्स्वरूपतिरोधानेनालंकारांतरेणभा
व्यम् मीलितावांतरभेदेनवा भेदवैशिष्ट्ययोः स्फूर्त्तौ तु उन्मीलितविशेषकौ